

Дмитро Щербацький  
(Вінниця)

## ТЕОДИЦІЙНІ ПОГЛЯДИ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ (ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС)

У статті досліджується розуміння добра і зла в близькосхідних релігіях та грецькому політеїзмі, а також здійснюється їх порівняльний аналіз. Автор розглядає вплив географічних і культурних чинників на формування етичних уявлень, що зумовило різницю у сприйнятті природи добра і зла. Особлива увага приділяється ролі грецької міфології та антропоморфізму у становленні філософської думки. Доведено, що грецьке уособлення богів, яке представляло богів з людськими рисами, стимулювало розвиток раціонального мислення, дозволяючи людям аналізувати моральні питання. У свою чергу, близькосхідні релігії, з їх акцентом на божественну справедливість і проблеми страждання, стали основою для формулювання теодицеї у християнстві, де прагнули пояснити існування зла в контексті всемогутності й благості Бога.

**Ключові слова:** добро, зло, дуалізм, теодицея, філософія, політеїзм, пантеон, антропоморфізм, культ, міфологія.

*The relevance of this study is due to humanity's ongoing interest in questions of philosophy, religion, and religious studies. Simultaneously, this paper provides a detailed analysis of the attitudes of Near Eastern religions and Greek polytheism toward the existence of good and evil, as well as their comparative analysis. The geographical and temporal limitations of the study are also determined by the need to update the research, as it concerns, on the one hand, the region where Christianity originated and, on the other, defines the basis of such an important direction of Christian doctrine as theodicy. The article proves that one of the reasons for the development of philosophy was the anthropomorphism of the Greek gods*

**Key words:** good, evil, dualism, theodicy, philosophy, polytheism, pantheon, anthropomorphism, cult, mythology.

**Актуальність проблеми.** Актуальність теми зумовлена прагненням автора показати початковий процес переходу етичних категорій «добро» та «зло» в сферу античної теології як захист богів (бога) від обвинувачення в злих намірах та перенесенні відповідальності за існування «зла» виключно на людину.

**Ступінь наукової розробки проблеми.** Причини появи античної філософії висвітлені в багатьма дослідниками історії філософії. Однак, часто ігнорується саме релігія як одна із причин її появи в контексті потреби збереження позитивного авторитету богів. Ведучи мову про ступінь розробки ми б хотіли звернутися до двох відомих авторів: Б. Рассел та Ф.Кессіді. У своїх працях, торкаючись античної філософії, вони розкривають зміст поезії Гомера, Гесіода, як авторів, що показують функціональні особливості богів Олімпу. Рассел, до прикладу, детально розглядає культу Вакха та Орфея. Однак, поза увагою залишається емоційна багатоманітність богів як фактор, що спонукав до пошуку інших, небожественних, моральних орієнтирів<sup>1</sup>. Особливе місце серед інших досліджень займає праця Ф. Кессіді «Від міфу до логосу» в якій автор причину появи філософії виводить із кризи релігійних авторитетів Античності, закладаючи підґрунтя для досліджень направлених на пошук інтелектуально-раціональних шляхів виправдання божеств від звинувачень у злі давньогрецькими філософами.

<sup>1</sup> Кессіді Ф.Х. Від міфу до логосу. URL: <https://readli.net/ot-mifa-k-logosu-stanovlenie-grecheskoy-filosofii>. (дата звернення 20.11.2025).

**Мета статті** полягає у прагненні довести факт, що вчення теодицеї, як захисту благості бога та зняття з нього відповідальності за наявне в світі зло, як моральне явище, зародилися в період Античності.

**Виклад матеріалу.** Для народів, які заселяли територію Центральної Азії, Апеннінського півострова, Північного Єгипту і Греції, в останні століття до н.е. політеїстичні боги виступали тими особами, які забезпечували існування звичного світу, його впорядкованість та сталість суспільних відносин. Важливу роль у цьому забезпеченні відігравали особисті риси богів. В залежності від відносин, що патронувались тією чи іншою надприродною істотою, вона наділялась певними рисами характеру, які відповідали цим відносинам. Так, Арес наділявся кровожерливістю та жорстокістю, невід’ємними атрибутами війни. Афіна – покровителька однойменного міста, зображувалась у воєнних обладунках. Таке зображення, крім інших якостей, надавало їй войовничості, мужності і відваги. Такі риси були необхідними, якщо мати на увазі постійну загрозу з боку інших грецьких полісів і сусідніх народів, по відношенню до грецького економічного центру.

Міфологія Єгипту, в свою чергу, дає яскраву ілюстрацію щодо подібності рис характеру богів і людини. Всім відомо, що Сет є втіленням зловливості, зради і підступності. В той самий час, як його брат Осіріс виступає взірцем любові до людей, є прикладом люблячого та справедливому правителя. В найбільш поширеній легенді про Осіріса вказується, що причиною ворожнечі між ним і Сетом є прагнення останнього посісти місце свого брата<sup>2</sup>.

На відміну від міфології Греції і Риму, на Сході ми бачимо тенденції до його абсолютної персоніфікації. За віруваннями стародавніх єгиптян все земне зло втілював змії Апоп. В давньоєгипетській міфології Апоп зображувався як велетенський змії, який ототожнював морок та зло. Він виступав антагоністом богу Ра. Кожного дня між Ра та велетенським змієм відбувалась боротьба в той момент, коли бог Сонця пропливав по підземному Нілу. Але щоразу Ра перемагав свого супротивника. Також іноді Апоп асоціювався з ворогом Осіріса – Сетом. В історії про боротьбу з Ра змії виступає істотою, яка посягає на існуючий світоустрій, а у випадку з Осірісом – антагоністом людського щастя. Нагадаємо, що після завоювання Єгипту гіксосами Апоп остаточно здобув ототожнення з Сетом.

У давньовавилонській міфології злом, так само як і міфології Єгипту, вважалось все те, що перечило встановленому богами порядку. Боги створили світ, людину, а також встановили порядки, на основі яких люди повинні взаємодіяти між собою. Творення світу, за цією міфологією, відбувалось через впорядкування хаосу. Закони були дані людям, щоб уникнути безладу в суспільних відносинах. Таким чином, злом є все те, що посягає на існуючий космічний порядок. Одним із тих, хто здійснює такі посягання, є «Великий змії» (Тиамат). За легендою він існував ще до створення решти богів (Аншара, Ану, Енліля, Еа та Мардука). Створеним богам був не до вподоби існуючий хаос, і вони вирішили впорядкувати космос та знищити своїх творців – покровителів хаосу. Знищивши чудовиськ, Мардук зайнявся впорядкуванням хаосу. Необхідність зміни світоустрою обумовлювалась ще й тим, що загрозу йому становили людські злочини. Це свідчить про те, що соціальні відносини вважались частиною світоустрою.

Показавши особливості сприйняття зла в рамках Сходу, ми маємо відзначити таку відмінність, як прагнення до абсолютизації, максимально чітке відокремлення добра від зла в уособленні цих сил. Зло знаходило своє уособлення в конкретних божествах. Такий стан речей не зумовлював потребу у позарелігійних моральних орієнтирах, а підтримці божеств у формі вірувань та ритуалів, що здатні протистояти злу, а отже і не створював потреби для виправдання когось із богів.

<sup>2</sup> Кессіді Ф.Х. Від міфу до логосу. URL: <https://readli.net/ot-mifa-k-logosu-stanovlenie-grecheskoy-filosofii>. (дата звернення 20.11.2025).

На відміну від єгипетської та вавилонської - у давньогрецькій та давньоримській релігіях відсутні тенденції до абсолютизації зла. В середовищі античних богів зло виділяється як риса характеру богів, а не як їх сутність. Такі уявлення зумовлювали особливі риси у відносинах людей із богами.

У давньоримській державі, виконавши ритуальні дії і задобривши божество, людина отримувала право розраховувати на його прихильність. Бог отримував те, що йому обіцялось, і в такому разі мав звернути свою прихильність до людини. Це свідчить про перенесення горизонтальних (комунікативних) земних зв'язків на вертикальні.

Найбільш теоретично розробленими уявлення про добро та зло в період стародавньої історії ми зустрічаємо в народів, які заселяли територію Межіріччя та Іудеї, у віруваннях зороастризму та іудаїзму.

Релігія зороастризму виникла в VII – VI ст. до н.е. на території Стародавньої Персії (територія Ірану). Її засновником вважається Зороастр (Заратустра). Головною ідеєю даного вчення виступає постійна боротьба добра зі злом (світла і темряви). Боротьба відбувається між двома богами: втіленням світлого начала є Ахурамазда, а злого – Анхра – Майнью (Аріман). Ці два бога є рідними братами – синами «Нескінченного часу» - бога Ервана. Це уявлення підтверджує наше твердження про те, що особливість східних релігій полягала в чіткому уособленні добра та зла та їх абсолютизацію.

Необхідною умовою для перемоги добра, за цією версією, є мудрість, яка веде за собою праведність. В той же час людина отримує можливість вплинути на результат боротьби і сприяти перемозі добра. Аріман позбавлений знання, і відповідно збільшення знання людиною, зменшує сфери впливу злого бога. Але, так само, як людина здатна сприяти перемозі добра, вона здатна сприяти перемозі зла: «...Ти, Премудрий створив Життя, свідомість і волю... ти створив діяння і слова, щоб людина вільно вирішувала»<sup>3</sup>. Завдяки цій свободі, людина самостійно обирає шлях свого земного життя, обирає мудрість та підтримку Ормузда (добро) чи нехтує мудрістю та підтримує Арімана (зло). При здійсненні вибору людина не повинна була забувати і про мотиваційну його сторону, яка була пов'язана із есхатологічним вченням зороастризму. Відповідно до уявлень про кінець світу кожна людину судитимуть і «ті, хто здобув добру славу отримають обіцяну нагороду...»<sup>4</sup>.

Іудаїзм, зауважимо, має подібні есхатологічні риси із зороастризмом. В рамках даної релігії виникли уявлення максимально наближені до монотеїзму. Але в ній збереглися характеристики Яхве, які були притаманні богам в рамках політеїзму. Яхве наділяється цілком людськими емоціями. Він може співчувати, радіти, пробачати. Одночасно, що найбільше свідчить на користь подібності до політеїзму, є такі риси, як-от: ненависть, сум, прагнення карати.

На ранніх етапах своєї національної історії іудеї, ще будучи кочовиками, приносили жертви цапоподібному духу пустелі (слово «Аза – Ел» означає «цап – бог»). Перейшовши до осілого способу життя, а в сфері релігії з поширенням культу Яхве, іудеї приносили зазвичай жертви останньому. Але через традиції та виключну консервативність будь-якої релігії продовжували приносити жертву і злому пустельному духу. При доведенні існування певних дуалістичних уявлень нам стають в нагоді свідчення про максимальну подібність, «однаковість» двох цапів. Одному і другому – і богу, і дияволу – приносили повністю однакові жертви<sup>5</sup>. Однаковість може свідчити лише про однаковий рівень пошани до кожного з цих богів. А отже, Яхве не вважався повновладним, самостійним і єдиним володарем світу.

Як у Іудаїзмі, так і в міфології Стародавньої Греції до появи зла у світі причетні люди та істоти, які, по-перше, були створені раніше за людей, по-друге, вони мають демонічний

<sup>3</sup> Мірча Еліаде Трактат з історії релігій / пер. з фр. Олексія Панича. К.: Дух і Літера, 2016. С.77.

<sup>4</sup> Мірча Еліаде Трактат з історії релігій / пер. з фр. Олексія Панича. К.: Дух і Літера, 2016. С. 77.

<sup>5</sup> Шейман М.М. Віра в диявола в історії релігії. URL: <https://dokumen.pub/d4371a15550263b021f1f75efbe98d9b.html> (дата звернення 02.11.2025).

характер і, нарешті, по-третє, вони своїми діями викликали незадоволення «верховного» божества. Стосовно людей, то в обох релігійних системах вони мали стати союзниками або помічниками істот, які задумали виступити проти свого творця.<sup>6</sup>

Відтак, у всіх розглянутих нами східних країнах є бог, який вважається безпосереднім втіленням зла. Так, для Єгипту – це змії Апоп та Сет; вавилоняни, відповідно вірили в злого змія Тиамата, який постійно загрожував існуючому порядку. Вважаємо, що слід окремо виділити богів зороастризму (Персія) та іудаїзму (Іудея). Якщо Апоп та Тиамат загрожували цілому світу, його впорядкованому існуванню, то Аріман та Азazel не претендували на руйнування світу в цілому. Сферою їх «впливу» була виключно людина. Саме на неї був направлений весь негативний вплив цих двох богів. Що стосується Стародавньої Греції, то ми не знаходимо там таких богів. В Стародавній Греції, де боги будучи покровителями мистецтв, ремесел, міст і т.п., до вирішення протиріччя між існуванням зла та добра втрутилась і філософія. Причина цього втручання у пояснення проблеми добра і зла полягає, на нашу думку, в антропоморфності грецьких богів як в плані їх зовнішнього вигляду, так і в плані емоційних характеристик. Дослідник грецької релігії періоду Гомера однозначно стверджує, що боги Греції мають яскраво виражену індивідуальність, і цим знімається протилежність між богами та людьми. Єдиною відмінністю, яку зазначає автор є та, що боги безсмертні, а люди – ні.<sup>7</sup>

Можна навести велику кількість причин виникнення філософії, як першопочаткового релігійства, на теренах Стародавньої Греції. Ми вважаємо, що пошук відповіді на питання, звідки береться зло; як людина може протистояти злу; що потрібно зробити для досягнення добра (блаженства) займає не останнє місце в низці причин, які призвели до появи філософії в Стародавній Греції.

Починаючи розгляд безпосередньо філософських поглядів греків, хотілося б акцентувати увагу на тому, що стародавні мислителі будували свої філософські погляди на релігійному підґрунті. Наша думка підтверджується і твердженням Кессіді.Ф.Х. Він говорить про кризу релігійних авторитетів, яка намітилась в VII – на початку VI століття. Також він стверджує, що відповідь на насущні проблеми може дати людський розум, в тому числі на відповідь про співвідношення добра та зла в світі, про причини появи останнього. Тому духовні пошуки греків були звернені до розумової сфери. Прояв зміни акцентів Кессіді знаходить в творах Гомера. Дослідник переконаний, що в сюжеті «Іліади» та «Одисеї» яскраво проступає критика авторитету богів і водночас висока оцінка у формі приязного ставлення Одиссея, через його хитроумність. Згодом, за словами цього ж Кессіді, Сократ, продовжуючи дану тенденцію, поставив знак тотожності між доброчесністю та знанням<sup>8</sup>.

На початку VI ст. до н.е. Геракліт вибудував в рамках своєї метафізики «концепцію всесвітньої справедливості». Цей принцип дає недвозначну і чітку відповідь на питання: звідки береться зло? Зло, за ним, є породженням людської свідомості, яка об'єктивно нездатна досягнути божественний задум. Асмус Валентин Фердинандович наводить одну цитату, яка красномовно свідчить на користь нашого твердження: «...наймудріший з людей в порівнянні з богом здається мавпою – і по мудрості, і по красоті, і в усьому іншому».<sup>9</sup>

Сократ був філософом, який, за твердженням Діогена Лаєртського, «першим почав розмірковувати над способом життя»<sup>10</sup>. Його філософія мала соціальну орієнтацію. Розуміючи під знанням благо, а під злом – невігластво, Сократ вбачав у морально схвальних вчинках резуль-

<sup>6</sup> Міфи та легенди народів світу / укл. Наталія Будур, Іван Панкїїв. 2-е вид., доповнене. ОЛМА-ПРЕС, 2000. 560 с.

<sup>7</sup> Кессіді Ф.Х. Від міфа до логосу. URL: <https://readli.net/ot-mifa-k-logosu-stanovlenie-grecheskoy-filosofii/> (дата звернення 20.11.2025).

<sup>8</sup> Кессіді Ф.Х. Від міфа до логосу. URL: <https://readli.net/ot-mifa-k-logosu-stanvlenie-grecheskoy-filosofii/> (дата звернення 20.11.2025).

<sup>9</sup> Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення. Дніпро, 2020. С.10.

<sup>10</sup> Захара Ігор. Лекції з історії філософії. Львів. 1997. С.89.



тат освіченості, а в негативних – незнання. Він стверджував, що людина не може добровільно чинити щось погане за власною волею. Так діяти вона може тільки, не знаючи як потрібно чинити, щоб жити відповідно до принципів справедливості. За словами Платона, найбільшим злом Сократ вважає моральну зіпсованість, яка є прямою причиною несправедливості.<sup>11</sup> Для нього порушення справедливості та зло є тотожними поняттями.

Погляди Арістіппа повністю підтверджують нашу думку про те, що зло і добро є тими категоріями, які пов'язувались греками виключно з людиною, а не якимось з богів Пантеону. Благотом, в його розумінні, є ніщо інше як насолода. Причому насолода фізична значно переважає за своїм значенням насолоду душевну. Так само і тілесні страждання набагато важчі, через те і злочинців карають, завдаючи фізичних, а не моральних страждань.

По-іншому бачить добро Платон. Він вважає, що все в світі створено благим богом. І якщо «благу природно творити благо», то створений світ за своєю сутністю є добрим. В основі живої та неживої природи лежить ідея блага, а кожна душа прагне до нього, ця ідея є ціллю її діяльності. Бо саме в цьому і полягає щастя. Досягнення розуміння світу за Платоном, можливе виключно завдяки філософії. Але незважаючи на велику роль, яку Платон відводить добру, він одночасно відводить, якщо так можна виразитись, належне місце і для зла. Зло, на його думку, є необхідним атрибутом людини. Він переконаний, що безумовність існування добра призводить до такої ж саме безумовності в існуванні зла «...адже неминуче завжди повинно бути щось протилежне добру».<sup>12</sup> Зло не притаманне богу, бо він не може бути несправедливим, воно притаманне лише людям. І для того, щоб людині наблизитись у своїй подібності до бога, немає іншого виходу як стати якомога справедливішою завдяки знанням та мудрості. «Бо знання цього [того, що потрібно прагнути справедливості] є мудрість та справжня доброчесність, а незнання – невігластво та явне зло».<sup>13</sup> Ідею благого бога згодом перейме християнська філософія і теодицея.

Вершину принципу спільної користі в античній філософії виразив, на нашу думку, Аристотель. Він стверджував, що метою, до якої прагне кожна людина заради неї самої, є вище благо. Досягнути його людина може, керуючись такою наукою як політика, і лише разом з державою. Так, особисте благо є складовою загальнодержавного і не може мислитись самотійно.<sup>14</sup> Доброчесність, таким чином, як основа блага, є «золотою серединою» між нестачею та надлишком, як перше, так і друге є відповідно вадю.

Підводячи підсумок, ми можемо стверджувати, що антична філософія у поясненні причин виникнення зла в світі різнилась від тверджень у релігіях Стародавнього Сходу.

У релігіях давньосхідних держав, зауважимо, зло було уособлене в образі якогось конкретного бога і складало його субстанційну ознаку, в той самий час як античний світ не мав таких богів. У перших навіть не могло виникнути питання про причини існування зла, для них релігія давала повну відповідь на це. На противагу Сходу, античність, через відсутність у віруваннях такого уособлення та персоніфікації, вимушена була пояснювати наявність зла, виходячи з інших причин а відтак торкалася сфери етики.

Як нами вже зазначалось вище, саме пошук відповіді на питання, чому людина вимушена страждати в цьому світі, відіграє не останню роль у розвитку філософії Заходу. Це твердження підтверджується тим, що філософія здійснювала активний пошук відповіді на питання: «Що для людини є зло, а що – добро?» Слід також відмітити і те, що боги стародавньої Греції та Риму відрізнялись від людей лише субстанційними ознаками, а їх психологічні та емоційно-вольові

<sup>11</sup> Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення. Дніпро, 2020. С.10.

<sup>12</sup> Рассел Бертран. Історія західної філософії / пер. з англ. Ю.Лісняка, П. Тарашука. К.: Основи, 1995. С. 232.

<sup>13</sup> Рассел Бертран. Історія західної філософії / пер. з англ. Ю.Лісняка, П. Тарашука. К.: Основи, 1995. С. 233

<sup>14</sup> Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення. Дніпро, 2020. С.10.

характеристики нічим від людей не відрізнялись. Їм також були притаманні такі характеристики та стани як-от – заздрість, гнів, жаль, прагнення «тілесних» насолод і т.п.

Такий стан речей зумовив звернення до людини і безпосередньо до її сприйняття оточуючого світу. І, таким чином, «зло» ставало суб'єктивною категорією, яка на пряму залежить від сприйняття світу.

І навіть після діяльності Сократа, коли філософи починають говорити про існування певного «єдиного начала» в середовищі одних шкіл, в інших зло продовжує пояснюватись через особливості людського сприйняття світу. Єдиним, що було спільним для всієї філософської думки, – це твердження про те, що здатним наблизити людину до добра є лише знання.

Порівнюючи ставлення до знання між Сходом та Заходом, можна помітити, що на Сході єдиною релігією, яка сповідувала цінність знання для людини була релігія зороастризму. Але в рамках цієї релігії цінність знання виводилась із есхатологічних наслідків та майбутнього людини на суді перед праведниками. В той самий час, як в рамках західної філософії знання і мудрість давали людині можливість «правильно», сприймаючи світ вже в цьому житті, уникати зла.

Одночасно слід акцентувати увагу на «раціональності» при поясненні зла у рамках західної філософії та її евдемонізм. Західна людина сприймала ті чи інші явища та події, в залежності виключно від різних життєвих обставин. В той час як людина Сходу сприймала чітко, раз і назавжди, визначене уособлення зла. Греки та римляни сприймали зло як таке, що шкодить суспільному ладу, в той самий час, як Схід, виходячи зі вселенського устрою, як вселенську боротьбу між двома силами. Звідси ми можемо говорити про суб'єктивізм та об'єктивізм у сприйнятті та поясненні зла.

**Висновки.** Проведене дослідження засвідчує, що поява теодицеї як боговиправдання не є виключно результатом діяльності теологічної думки християнства. Вона з'явилась задовго до появи останнього в середовищі політеїстичного античного світогляду, як спроба визначити роль особистості в побудові гармонійного суспільства. Мислителі, торкаючись етичних питань, зміщували акценти моральності в бік людини, визначаючи її як першопричину існування в світі добра та зла. Це уявлення заклало підвалини християнському виправданню бога, визначивши напрямок його теологічних пошуків та аргументацій, і визначило об'єктом розгляду людину та її ставлення до норм християнської релігії. Також нами показано, що ключовим моментом у дослідженні античних мислителів є пряма залежність добра від інтелектуального рівня людини – акцент уваги на знанні як єдиному факторі, що зумовлює вибір людини в бік добра. Таке розуміння ролі людини в світі створеному божеством знімає будь яку відповідальність з останнього за наявне в світі зло і перекладає її на недосвідченість людини.

#### Список використаної літератури:

1. Захара Ігор. Лекції з історії філософії. Львів, 1997. 398 с.
2. Кессіді Ф.Х. Від міфу до логосу. URL: <https://readli.net/ot-mifa-k-logosu-stanovlenie-grecheskoy-filosofii/> (дата звернення 20.11.2025).
3. Мірча Еліаде Трактат з історії релігій / пер. з фр. Олексія Панича. К.: Дух і Літера, 2016. 520 с.
4. Міфи тв легенди народів світу / укл. Наталія Будур, Іван Панкіїв. 2-е вид., доповнене. ОЛМА-ПРЕС, 2000. 560 с.
5. Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення. Дніпро, 2020. 164 с.
6. Рассел Бертран. Історія західної філософії / пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. К.: Основи, 1995. 759 с.
7. Шейман М.М. Віра в диявола в історії релігії. URL: <https://dokumen.pub/d4371a15550263b021f1f75efbe98d9b.html> (дата звернення 20.11.2025).

**References:**

1. Budur, N., & Pankiiv, I. (Comp.). (2000). Mify ta lehendy narodiv svitu [Myths and Legends of the World's Peoples] (2nd ed., enl.). OLMA-PRESS [Ukrainian].
2. Eliade, M. (2016). Traktat z istorii relihii [Treatise on the History of Religions] . (O. Panych, Trans.). Kyiv: Dukh i Litera. (Original work published in French) [Ukrainian].
3. Zakhara, I. (1997). Lektsii z istorii filosofii [Lectures on the History of Philosophy]. Lviv [Ukrainian].
4. Kessidi, F. Kh. (n.d.). Ot mifa k logosu. Stanovlenie grecheskoy filosofii [From Myth to Logos. The Formation of Greek Philosophy]. Retrieved from <https://readli.net/ot-mifa-k-logosu-stanovlenie-grecheskoy-filosofii/> [Ukrainian].
5. Pidlisnyi, M. M. (2020). Problemy aksiolohii ta shliakhy yikh vyrishennia [Problems of Axiology and Ways to Solve Them]. Dnipro [Ukrainian].
6. Russell, B. (1995). Istoriia zakhidnoi filosofii [A History of Western Philosophy]. (Yu. Lisniak & P. Tarashchuk, Trans.). Kyiv: Osnovy [Ukrainian].
8. Sheiman, M. M. (n.d.). Vera v d'yavola v istorii religii [Belief in the Devil in the History of Religion]. Retrieved from: <https://dokumen.pub/d4371a15550263b021f1f75efbe98d9b.html> [Ukrainian].

*Отримано: 16.10.2025*  
*Прийнято до друку: 12.11.2025*  
*Опубліковано: 29.12.2025*